

ADATOK A SÁG-HEGYI VAS PÁL LYUKA NEVŰ BARLANG FÖLDRAJZI HELYÉHEZ

TARSOLY PÉTER

Nyugat-magyarországi Egyetem, Geoinformatikai Kar, Geomatikai Intézet,
8000, Székesfehérvár, Pirosalma u. 1-3., tp@geo.info.hu

Abstract: The Kemenesalja belongs to the 4430 cave cadastral region (Hungarian Cave Cadastre, see on page http://www.termeszetvedelem.hu/index.php?pg=sub_589). This region contains Kemenesalja, Kemeneshát and some parts of the Keszthelyi-mountains and the Bakony mountains. On the Kemenesalja we know only two caves: the Pet-mountain-cave near the Miskei Tuff ring and the Vasút-menti-cave near Nagysimonyi village. On the Ság-mountain of the basaltvolcanic origin is only one artificial hole, the Refuge of the Blasting Ones. Not exactly with a century before, the Vas Pál Hole was a famous cave on the Ság-mountain. The cave was destroyed in 1914 by a quarry. Using maps and some historical sources I could certify that the cave was on the south side of the mountain in the direction of Izsákfa, which means an interesting and not well known data about the geographical location of that cave.

1. Bevezetés

Kemenesalja! Erről a szóról sok minden eszünkbe juthat: Berzsenyi Dániel, szőlőművelés, tanúhegyek, Eötvös Loránd. De vajon a barlangok eszünkbe jutnak-e? Nem csoda, ha nem, hiszen az országnak nem olyan része, amelyet a köztudat kifejezetten a „barlangos” tájak közé sorolna. Pedig itt is vannak barlangok – ha nem is sok –, és volt köztük egy olyan is, amely máig sem teljesen tisztázott módon, de meghatározó volt az itt élő emberek életében. Feltételezhetően az egykoron a Ság-hegyen található Vas Pál lyuka nevű barlang volt a térség egyik legjelentősebb ürege, amely már a történelmi idők kezdetén is ismert volt, és egészen elpusztításáig a környéken élők ezt az üreget ismerték, használták, róla legendákat meséltek. A tanulmány megírásának célja volt, hogy választ találjak arra, hogy hol is volt valójában ez a barlang; megpróbáljam feltárni földrajzi helyét történelmi, földrajzi, irodalmi és térképészeti adatok alapján, továbbá, hogy lerántsam a leplet az igazságról és megtudjam mi igaz pontosan a barlanghoz fűződő legendák közül. Mielőtt az immár örökre elveszett barlang nyomába erednénk, ismerkedjünk meg röviden a kemenesaljai tájjal, az itt található hegyekkel és barlangokkal.

2. A Kemenesalja jellemzése

A Kemenesalja a Cser (25 kilométer hosszú, egységes kavicsplató Sárvártól Marcaltóig) lankáitól a Marcal árteréig terjed; hozzátartoznak a Marcal bal parti sávjában települt községek csakúgy, mint a nevezetes bazalt tanúhegyek és a szőlőhegyek is. A táj enyhén hullámos síkság, amelyet az Ős-Rába által lerakott kavicsstakaróba vájtak a folyók. Az egykor jóval erőteljesebb Ős-Zala, illetve Marcal, valamint a kemenesaljai patakok, - Cinca, Kodó, Csikászó-patak, Mosó-árok - sok-sok évezred alatt meghatározták a táj képét. Kemenesalja talán leghíresebb felszíni alakzatai a vulkanikus sziget-hegyek, a táj központjában magasodó Ság-hegy, a szerényebb Kis-Somlyó, a kevésbé ismert, de szintén sok szépséget, érdekességet rejtő sitkei, gércsei, vásárosmiskei, és kemenesmagasi bazalttufa-halmok.

A bazalt-hegyeket létrehozó vulkánosság kb. 5 millió éve volt aktív. A vulkáni működés előtt a térséget a Pannon-tenger borította. A kőzetolvasdék tektonikus törések kereszteződésében létrejött magmacsatornákon ömlött a felszínre. A tűzhányó működésének első szakaszában vulkáni porból és törmelékből álló anyag (tufa) hullott az üledékes eredetű homokrétre. A tűzhányó működésének második szakaszában a többszöri kitörés során láva ömlött, mely kemény, ellenálló bazalttá szilárdult. Ez a szél, víz, hőingadozás által lassan pusztított lávapajzs megvédte az alatta fekvő, lazább rétegeket. Míg alsóbb lankáin még az egykori pannóniai tenger homokos üledékeit találjuk, addig a lejtők felső részein a kiszórt vulkáni tufa, illetve a bazaltperem pusztulása során lesodródott közettörmelék borítja a felszínt (VITÁLIS 1911, TOLNAI 1997). A bazaltkúpok minden korban a térség meghatározó pontjai voltak, messze látszó magaslataik minden korban vonzották a környék lakosait. LENGYEL PÁL 1964-ben megjelent munkájában a következőket írja a Ság-hegyen talált régészeti leletekről: „Az utolsó 50 évben a Ság-hegy bazaltsapkáját eltávolították, közben a fedőréteg lefejtésekor sok-sok régészeti lelet került elő. Amikor dr. Lázár Jenő a bazaltbányához került, gyűjtötte a leleteket és létrehozta magángyűjteményét, amelyet a szakirodalom Lázár-gyűjtemény néven emleget. Ez az anyag jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeumban van.” Lázár gyűjtései bizonyították, hogy a Ság-hegyet és feltételezhetően a hegyen található barlangokat is már az újkőkor és a rézkor (Pécel-badeni kultúra) óta emberek lakták, de kerültek elő leletek a bronz- és vaskorból (bronzkori: halomsíros és urnamezős kultúra, vaskor: Halstatt-kultúra) is (ORAVECZ-TARDY 1989, ILON *et al.*, 2006). A Ság-hegy déli oldalán lévő telepet (ILON *et al.*, 2006), amely a Vas Pál lyuka nevű barlang közelében lehetett, a későbbiekben feltehetően a kelta betörés pusztította el az i.e. 8. században (LENGYEL 1964).

A XX. században szomorú idők következtek bazalt-hegyeinkre, mert a fejlődő iparosodás, építkezés és útépítés által igényelt kőmennyiséget

nagyrészt az egymás után megnyitott bazaltbányák szolgáltatták. Alig maradt hegy a Balaton-felvidéktől Kemenes vidékéig, amelyet ne sebzett volna meg több-kevesebb mértékben a bányászat. Talán mind közül az egyik legnagyobb, de minden bizonnyal a legismertebb, azóta már felhagyott bánya a Ság-hegyen volt. Az évtizedeken át tartó intenzív bányászat folytán a hegy elveszítette eredeti alakját, tetejét hatalmas többszintes belső bányaudvar és meddőhányók szabdalták fel. Legmagasabb pontja ma 13 méterrel alacsonyabb az egykori tetőszintnél, de 279 m-es magasságával így is a térség legkiemelkedőbb hegycúcsa maradt.

A Ság-hegyen folytatott bányászatról *LENGYEL* (1964) könyvéből tudhatunk meg további részleteket: „... *A hegy kőzettakarója még szinte érintetlenül megvolt. Tulajdonosai a vépi Erdődy grófok voltak, akiktől 1911-ben 50 évre bérbe vették a hegyet, majd létrejött a Sághegyi Bazaltbánya Rt. A szerződés értelmében 50 év eltelte után a bánya felszereléssel és épületekkel együtt visszakerült volna az Erdődyek kezére, akik aligha gondoltak arra, hogy erre az időre elfogy a Sághegy, hogy ekkor már a kráterből fogják szedni a bazaltot.*”

Nem került el a bányászat a kisebb testvért, a Kis-Somlyót sem, de ugyancsak kőfejtők működtek a sitkei Hercseg-hegyen, a gércei és miskei dombokon is. Ezek azonban jóval kisebbek voltak, nem okoztak olyan látványos tájrombolást, bár némelyikük egészen a közelmúltig használatban volt.

3. A Kemenesalja és a Ság-hegy barlangjai

A Kemenesalja a 4430-as barlangkataszteri körzetbe tartozik (Országos Barlangnyilvántartás, forrás: <http://www.termeszetvedelem.hu>), amely a Kemeneshát, Kemenesalja mellett magában foglalja a Keszthelyi-hegység és a Bakony egy részét is. A Kemenesalján eddig csak a Miskei-tufagyűrű Pet-hegyének bazalttufájában, és a nagysimonyi vasútállomás melletti homokkőben sikerült összesen két barlangot találni. A Pet-hegyi-barlang egy kisebb kőfejtő falában a peremmel párhuzamos törés mentén kialakult tektonikus barlang. A nagysimonyi Vasút-menti-barlang egy homokfejtés indította konzekvenciabarlang. Konzekvenciabarlang olyan módon keletkezik, ha egy mesterséges üreg (bánya, kazamata stb.) természetes módon, a feszültségkülönbségek kiegyenlítődése következtében szakadozik fel új üreget képezve (*ESZTERHÁS*, 2010).

A Ság-hegyen jelenleg egy mesterségesen kialakított, barlangnak tartott üreg található a központi bányaudvarban, a Robbantó-menedék, amelyet a bányászok készítettek a pergő kő elleni védelemül. Nem egészen egy

évszázaddal ezelőttig azonban, a Ság híres barlangja volt a Vas Pál lyuka (*MAGDA*, 1832) néven ismert félig természetes, félig mesterséges üreg. A barlang további előforduló nevei voltak még:

Vas Pál kapuja (*BREDETZKY*, 1804),
Vas Pál luka (*KIS* 1806/1845),
Vas Pálka Puja és Vas Pelka Puja (*BEUDANT*, 1822),
Ságüreg (*VAS VÁRMEGYE KATASZTERI FELMÉRÉSE*, 1857),
Sághegyi-sziklaüreg (*KADIC*, 1953).

A fennmaradt nevek közül hitelesnek kell tekintenünk a *BREDETZKY* (1804), *KIS* (1806/1845), a *VAS VÁRMEGYE KATASZTERI FELMÉRÉSE* (1857), a *MAGDA* (1832) és a *KADIC* (1953) által említett neveket. *BEUDANT* 1822-ben írt munkájában hivatkozik *BREDETZKY* írására, és a barlang nevét hibásan átvéve Vas Pálka Pujának/Vas Pelka Pujának nevezi helytelen szótagolás eredményeképpen, tehát az általa használt nevet nem lehet autentikusnak tekinteni.

A barlangot 1804-ben *BREDETZKY SÁMUEL* említi először német nyelvű munkájában Vas Pál kapuja néven. Részletesen leírja a barlang belső terét, miszerint benne kőből készült ágy, asztal, padok voltak. *EDVI-ILLÉS PÁL* (1854) szerint a barlang egy hajdan itt rejtőzködő remetéről kapta a nevét. A szójhagyomány szerint a zsványok tanyájaként számon tartott üreg a tatárjárás és a török betörések alatt a menekülőknél, később a kuruckorban pedig a bujdosóknak szolgált rejtekhelyül (*SZIKLAY, BOROVSZKY*, 1898). *ESZTERHÁS ISTVÁN* (*ESZTERHÁS* 1984, 2002) gyűjtéseiben olvasható, hogy *GYŰRŰSY DEZSŐ* celldömölki tanár szóbeli közlése szerint Vas Pál egy birtokos volt, aki a barlangba menekítette jobbágyait a tatárjárás idején. A hozzávetőlegesen rekonstruálható morfológiai és geológiai szituációkból úgy tűnik, hogy a barlang a szürke, pados elválású bazaltban valószínűleg tektonikus eredetű üreg volt (*ESZTERHÁS*, 1988). A barlang áldozatul esett az ipari fejlődésnek, 1914-ben fejtette le a Mittelmann – Lázár-féle kőfejtő (*DALA*, 1988). Pontos helye nem ismert, az biztos, hogy Celldömölk határában volt, vagy a Ság-hegy déli oldalában, vagy annak a tetején. Ennek a kérdésnek a tisztázására sikerült új adatokat fellelnem.

4. Adatok a Vas Pál Lyuka földrajzi helyéhez

Egy mára már elpusztult barlang után nyomozni nehéz feladat, én is csak véletlenül akadtam a nyomára. *KIS JÁNOS* (1806/1845) nemesdömölki

evangélikus lelkész életének emlékezéseit olvasva hallottam először erről a barlangról, és csak utána kezdtem el tudatosan kutatni a régi feljegyzésekben. Érdekesnek találtam, hogy a korábbi művek egyetlen helyen sem hivatkoztak *KIS JÁNOS* említett írására. Az igaz, hogy műve első kiadásban csak 1845-46-ban jelent meg, tehát jóval *BREDETZKY* és *BEUDANT* műve után, azonban könyvének a barlangra vonatkozó története 1806-ban játszódik, tehát mindössze két évvel *BREDETZKY SÁMUEL* munkájának megjelenése után. Az emlékezésből fontos információkat lehet kapni erről, hogy hol is lehetett ez a barlang valójában. *KIS JÁNOS* a barlangról a következőt írta: „1806-ban, nemes-dömölki prédikátor koromban, felmentem néhány látogató győri barátimmal a Sághegye meredek oldalának felső részén található azon üregbe, mely (mivel a monda szerint valamely Vas Pál nevezett a törökök előtt abban rejtett el) Vas Pál lukának hivatik. A felmenés, ha veszélyességgel járt is, nem rémített meg, de midőn az üregből láttam, mely veszedelmes legyen akár a meredélyek között a lemenés, akár a síkos és kopasz ösvényen a hegy tetejére mászás, akkor borzadás futotta végig testemet, s megfogadtam, hogy csak ekkor menekedhessem meg szerencsésen, sohasem fogom magamat oly veszedelemnek kitenni.”

A fenti idézetből egyértelműen kitűnik, hogy a bejárat semmiképpen nem a hegy tetején nyílt, hanem a hegy oldalán, mégpedig feltételezhetően annak déli oldalán kellett lennie. Ennek a bizonyítására további adatok olvashatók *SMIDÉLIUSZ* (1932) és *LIPP* (1876) műveiben. *SMIDÉLIUSZ* (1932) a következőt írja: „Lakásul használták a hegy barlangjait is, amelyeket a kőfejtések alkalmával pusztítottak el. Ezek közül az egyiket, talán a legnagyobbat a nép Vas Pál lyukának nevezte. Ez a barlang Izsákfa irányában volt [Izsákfa a Ság-hegytől délkelet felé van – a szerző], és állítólag a tatárjárás idején a környék lakóinak bújóhelyéül szolgált.” Ezt említheti *LIPP VILMOS* is 1876-ban, amikor azt írja, hogy a Ság-hegyen „...még egy természetes barlang is létezik, melynek belsejében szintén neolitikori emlékek találtak.” A barlang déli oldali elhelyezkedését alátámasztják *BERTALAN KÁROLY* barlangkutató 1938-ban a Bakonyról és 1958-ban a nemkarsztos barlangokról kiadott kataszteri munkái is. 1938-ban a következőket írta a barlangról: „Vas Pál lyuka (Vas Pál kapuja) a Ság-hegy déli oldalában krátterszerű üreg bazaltban. Feltáratlan, áldozatul esett a kőfejtésnek. Vas Pál remete otthona volt.” 1958-ban megjelent művében szinte szó szerint ugyanezt írta: „Vas Pál lyuka (Vas Pál kapuja) a Celldömölk melletti Ság-hegy déli oldalának csupasz bazaltsziklái között volt. Áldozatul esett a kőfejtésnek.”

EDVI-ILLÉSNEK a Vasárnapi Újság 1854. október 15-én a 33. számban megjelent írása ugyancsak a barlang déli oldali elhelyezkedését

támasztja alá, bár az kétségtelen, hogy helytelenül a Ság-hegy közetét gránitnak feltételezi: „Vas megye keleti szélén, az u. n. kemenesi dombláncz aljának rónaságán, emelkedik a Ság hegye, mint valami széles karimájú rövid púpu kalap. A karima körös-körül be van ültetve szőlőtőkkel; még alább szántóföldek és gyümölcsfák szegélyezik a gyeü belső mellékeit. A hegynek tulajdonos urasága nagyobb részint gróf Erdődi Kajetán, ki huzza a bordézmát évenként; a hegység déli része pedig, a nemes hegy, szabad birtoka a tulajdonosoknak... A hegy dereka merőn felnyulva, gránitkövekből van alkotva, mint azokat a déli oldal felől csupasz kő sziklákban láthatni is. E sziklák üregében van egy barlang, melly egy itt hajdan rejtezett remetének nevérol Vas Pál lyukja czimet visel. A tetőrol, ide, mint nyaktörő mélységre vakmerőn lebocsátkozni, és a látogatóknak bent irt neveiket ujakkal szaporítani: az e hegyre felhágó ifjak el nem mulasztják.”

Megvizsgálva a 19. században készült katonai felmérések térképeit, továbbá az 1850-es években készített kataszteri felmérés szelvényeit további érdekes megfigyeléseket lehet tenni.

Hadászati célokból és Magyarország területének jobb megismerése céljából a 18. és 19. században három katonai felmérést is végeztek. Az elsőt 1780 és 1784 között, a másodikat 1806 és 1869 között, a harmadikat pedig 1869 és 1887 között. Megvizsgálva a II. és III. katonai felmérések térképeit (1. ábra), amelyek abban a korban készültek, amikor a Ság-hegyi barlang első leírásait közreadták, megállapítható, hogy a barlang egyik térképen sem volt feltüntetve.

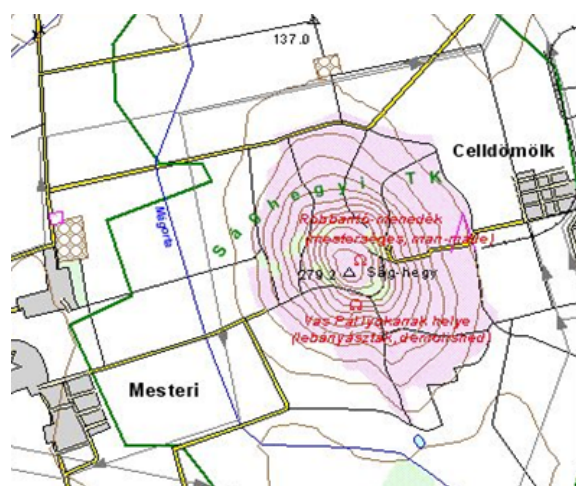
1. ábra A Ság-hegy a II. és III. katonai felmérés térképén (forrás: www.arcanum.hu, www.lazarus.elte.hu)
Fig. 1. The Ság-mountain on the maps of the II. and III. military survey

Magyarország kataszteri felmérése és térképezése 1856-ban kezdődött. Az állandó kataszternek nevezett munkát a történelmi Vas vármegyében 1857-58-ban készítették. A részletes térképen jelölték a határvonalakat, dűlőneveket, telkeket, parcellaszámokat és utakat, továbbá a parcellákba írva a tulajdonosok neveit. Egy településhez több, 258 x 326 mm-es szelvény tartozott, amelyeket a kihajtást lehetővé tevő vászoncsikkokkal összeragasztottak, beosztásukat áttekintő lapon rögzítették. Minden térképet – melyek méretaránya 1:2880-as, fontosabb területek ábrázolásánál 1:1440-es vagy 1:720-as volt – hátlapjukon hitelesítő záradékkal és aláírással láttak el. A Ság hegyet tartalmazó szelvény felírása a bal felső sarokban a szelvényeket azonosítja: XX. 36 ac – bc. A közepén lévő megírás közigazgatási adatokat tartalmaz: „SÁGH mezőváros, Magyarországon Vas megye, Adóhivatal Kis Czell, 1857”. Alsó szélén megírásban a készítő neve látszik: „Szerkesztette másodosztályú segéd Neiser Hilar, bejárta és felvette negyedosztályú mérnök Rivapit Sepold”. A hegy déli oldalát megvizsgálva érdekes jelre lehetünk figyelmesek; a hegytető alatt mintha egy oldalnézetes barlangbejárat szimbóluma látszódná (2. ábra). A képszerű jelekkel való ábrázolás nem ritka ezeken a kataszteri szelvényeken, például az erdős területeken igényesen kidolgozott lombhullató fákkal jelölték a fákkal való borítottságot. A barlangszerű jelkulcs alatt lévő felirat alig olvasható, belőle szinte csak egyes betűk azonosíthatók. Hosszas szemlélés után sikerült csak a felirat lehetséges értelmét megfejteni: Ságüreg. A Ságüreg szó lényegében azonosnak tekinthető a 20. századra fennmaradt egyik elnevezéssel, a Sághegyi-sziklaüreggel (KADIĆ 1953, KORDOS, 1984). Amennyiben jól sikerült a jelkulcsot és a feliratot értelmezni, úgy térképi bizonyítást is nyert az irodalmi forrásokkal alátámasztott megállapítás, hogy a Vas Pál lyukának nevezett barlang valóban a Ság-hegy déli oldalában volt, és nem pedig annak fennsíkszerű tetején.

2. ábra A Ságüreg jelkulcsi jelölése a Ság-hegy 1857-ben készített kataszteri szelvényén, a bejárat pirossal bekarikázva (forrás: Arcanum Adatbázis Kft.: Vas megye az első kataszteri felmérés térképein 1856 – 1860)
 Fig.2. The symbol of the Ságüreg on the cadastral map from 1857(source: (forrás: Arcanum Adatbázis Kft.: Vas megye az első kataszteri felmérés térképein 1856 – 1860)

A Kemenesalja barlangjainak kutatásával a Vulkánszpeleológiai Kollektíva foglalkozott, és 2002-ben kiadott összefoglaló tanulmányukban ESZTERHÁS ISTVÁN a barlang bejáratát a Ság déli oldalára jelölte (3. ábra), amely az akkori ismereteink, és a most bemutatott újabb történelmi források adatai szerint is az egykori barlang feltételezhető legvalószínűbb helye lehet.

3. ábra A Vas Pál lyukának feltételezett helye (forrás: <http://geogr.elte.hu/nonkarstic>)
 Fig.3. The hypothetical location of the Vas Pál Hole (source: <http://geogr.elte.hu/nonkarstic>)

5. Összefoglalás

A Kemenesalja lakóinak életében évszázadokon keresztül meghatározó szerepet játszott a Ság-hegyen található Vas Pál lyuka nevű barlang, melyben a legenda szerint a tatárjárás, a török dúlás és a Rákóczi-szabadságharc alatt emberek bujkáltak. A barlangot a forrásművek többféle néven említik (Vas Pál kapuja, Vas Pál luka, Ságiüreg, Sághegyi-sziklaüreg), ezek közül egyedül a *BEUDANT* 1822-ben megjelent művében használt nevet (Vas Pálka Puja és Vas Pelka Puja) nem tekinthetjük hitelesnek. A barlang áldozatul esett az ipari fejlődésnek, 1914-ben fejtette le a Mittelman – Lázár-féle kőfejtő (DALA, 1988). Pontos helyének a megállapítására sikerült új történelmi, irodalmi, régészeti, földrajzi és térképészeti adatokat fellelnem.

A barlangot először *BREDETZKY* említi 1804-ben, ám fekvésére nézve semmilyen támpontot nem ad. *KIS* (1806/1845-46), *EDVI-ILLÉS* (1854), *LIPP* (1876), *SMIDÉLIUSZ* (1932) és *BERTALAN* (1938,1958) műveit olvasva irodalmi, történelmi és régészeti források alapján sikerült bizo-

nyítani, hogy a barlang a Ság-hegy délkeleti oldalán Izsákfa irányában helyezkedett el. A barlang ugyan nem szerepel sem az első, sem pedig a második katonai felmérés térképén, ám megjelenik a Vas vármegye kataszteri felmérése során a Ság-hegyről készített, 1:2880-as méretarányú kataszteri szelvényen (1857). A barlangot egy oldalnézetes barlangbejárat szimbólum jelöli a hegy délkeleti oldalán, alatta pedig a Ságüreg kifejezés olvasható, amely lényegében azonosnak tekinthető a 20. századra fennmaradt egyik elnevezéssel, a Sághegyi-sziklaüreggel (*KADIĆ* 1953, *KORDOS*, 1984). A fent bemutatott térképészeti és írott forrásművek alapján sikerült tehát bizonyítanom, hogy a barlang a Ság-hegy délkeleti oldalán feküdt, és ha nem pusztítja el a kőbányászat, akkor mind a mai napig létezne, és egyik országosan is ismert barlangunk lehetne.

IRODALOM

- BERTALAN K. (1938):* A Bakony-hegység barlangjai. – Turisták Lapja, 50. (4), Budapest, pp. 208.
- BERTALAN K. (1958):* Magyarország nem karszto eredetű barlangjai. – Karszt- és Barlangkutató Tájékoztató, Budapest, p. 13-21.
- BEUDANT F. S. (1822):* Voyage minérologique and géologique en Hongrie. – Párizs, (II. köt.), pp. 446-447.
- BREDEZKY S. (1804):* Beytrage zur Topographie des Königreichs Ungarn. – Wien, III. köt. 230 p.
- DALA J. (1988):* A Ság-hegy alakváltozásai - Búvár (6. szám), Budapest, 47 p.
- EDVI-ILLÉS P. (1854):* Helynevek magyarázója. – Vasárnapi Újság (I. évf.), Budapest, 282. p, (<http://epa.oszk.hu/00000/00030/00033/> - 2011.10.12.)
- ESZTERHÁS I. (1984):* Lista a Bakony barlangjairól – Folia historico-naturalis Bakonyiensis, Zirc pp. 13-30 (csak felsorolásban)
- ESZTERHÁS I. (1988):* Magyarországi bazaltbarlangok kutatásának eredményei – Karszt és Barlang I. füzet Bp. pp.15-20
- ESZTERHÁS I. (2002):* A Kemenesalja barlangjai - Kézirat a Vulkánszpeleológiai Kollektíva Évkönyvében az MKBT és a BI adattárában, Budapest, pp. 237-244.
- ESZTERHÁS I. (2010):* Nemkarsztos barlangok genotípusai – Kézirat a Vulkánszpeleológiai Kollektíva 2010-es Évkönyvéből a Magyar Karszt- és Barlangkutató Társulat, valamint a V.M. Földtani és Barlangtani Osztálynak adattárában, Budapest, pp. 33-49.

- ILON G., SÜMEGI P., BODOR E. (2006):* A Ság-hegy környékének története a régészeti adatok és a környezetregészeti vizsgálat tükrében. – Zalai Múzeum 15, Zalaegerszeg, pp. 295-315
- KIS J. (1806/1845-46):* Kis János superintendens emlékezései életéből – In: Berzsenyi Dániel művei, Kis János emlékezései (1985), Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, pp. 857-858.
- KADIĆ O. (1953):* A Kárpáti-medence barlangjai. Magyarország, Csehszlovákia, Románia területén előforduló barlangok ismertetése. – Kézirat. MÁFI Térképtár. Ad., 1575: I-II. 1-868. l.
- KORDOS L. (1984):* Magyarország barlangjai. – Gondolat Kiadó, Budapest, 362 p.
- LENGYEL P. (1964):* A sághegyi őstelep – Celldömölki Községi Tanács, Szombathely, pp. 19, 37, 101
- LIPP V. (1876):* A történelem előtti kor Vas megyében, Vas megyei Régészeti Egylet Évi Jelentése, pp. 66-84.
- MAGDA P. (1832):* Neueste statistisch-geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatien, Slavonien und der ungarischen Militär-Grenze, Leipzig, Weygand'sche Buchhandlung, 278 p.
- ORAVECZ J., TARDY J. (1989):* Földtani tanösvény a Ság-hegyen - Élet és Tudomány (20. szám), Budapest, pp. 626-628
- SMIDÉLIUSZ B. (1932):* Kemenesalja lakói a régmúltban és most – Kemenesalja, XXVIII. évfolyam, 23. szám
- SZIKLA J., BOROVSZKY S. (1898):* Magyarország vármegyéi és városai – Vasvármegye, Bp. pp. 17-18
- TOLNAI K. (1997) (szerk.):* Sághegyi Tájvédelmi Körzet, Sarród, Fertő-Hanság Nemzeti Park Igazgatóság
- VITÁLIS I. (1911):* A balatonvidéki bazaltok - In: Lóczy Lajos (szerk.): A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei (I. kötet, 2. rész), Budapest, p.47